

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СОТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕФОРМАНЫҢ ДАМУЫ

Сеюбергенова Д.С.

В данной статье рассмотрены вопросы развитие судебно правовые реформы в Республике Казахстан.

This article is devoted to the problem of law status and independence of court.

Қазақ халқының тарихындағы сот төрелігі қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу кезеңіне кең тамырын жайған. Билерге тиесілі сот жүйесінің қазақ қоғамында ерекше маңызы бар. Ол басқару жүйесінде биліктің жетекші нысанына айналды. Көшпелі ұжымдарда басқару функциясы негізінен ұжымның ішінде де рулар мен олардың қарауындағылардың даулары мен талаптарын талқылаудан тұрады. Судьялар нормаларды, дәйектемелерді түсіндіруде және шешімдер шығаруды талқылауда сондай ақ осы шешімдерді орындауға келтіру әдістері мен нысандарын айқындауда ерекше сипатқа ие болды.

Билер қызметі тек сот төрелігін жүзеге асырумен шектелмей, олар қоғам өмірінің басқа да салаларына белсене қатысты: біріктіруші, бағыт беруші және жасампаз ретінде сөйледі. Олардың салмақты пікірлерімен тіпті жоғары шонжарлар- сұлтандар мен хандар да санасты. Билердің көшпенді ұжымдардың басында тұруы да тарихта көптеп кездеседі. Демек, сол кездің өзінде соттар аса құрметті және тәуелсіз болған.

Сот билігі 1995 жылы Қазақстан Республикасы Конституциясы бойынша заң шығару және атқару билігінен бөлінген және мемлекеттік биліктің дербес тармағын білдіреді. Қазақстан Республикасы «Сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы» Конституциялық Заңына сәйкес сот билігі Қазақстан Республикасы атынан жүзеге асырылады және азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғауға, Республика Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз етуге қызмет етеді.

Қазақстан Республикасы егемендік алғаннан бастап соттарға кез келеген құқықтық мемлекетке тән өкілеттіктерді толық беру қажеттігі туындады. Сондықтан соңғы жылдары сот билігінің проблемалары көптеген ғалымдар жұмыстарының тақырыбына айналды. К.Х.Халықовтың, Г.Ж.Сүлейменованың жұмыстары сот проблемеларын зерттеуге арналған. Кейбір авторлар сот билігінің ұғымы мен мақсатын тек сот төрелігін жүзеге асырумен байланыстырады. Мәселен, У.Жекебаев және В.К.Бобров сот билігі сот төрелігінде іске асырылады деп пайымдайды. К.Х.Халықов сот төрелігі ұғымын зерттеп, оны соңғысын сот билігі ретінде жеке және кең мағынада құрастырылады. Сот билігінің мәні соттың сот төрелігін жүзеге асыру кезінде көрінеді. Алайда, сот қызметін осы биліктің тек бір нысанын іске асыру болып табылатын бір сот төрелігін жүзеге асырумен ғана шектеуге болмайды.

Тақырыптың өзектілігі сонда, жұмыста сот жүйесі, сот жүйесіндегі реформалар туралы мәселе көтеріліп, оларды шешу жолдары қарастырылады.

Қазақ даласында сот органдарының пайда болуы және қалыптасу тарихы-қазақ қоғамының жылнамасында ерекше беттер болып танылады. Қазақстандық сот билігін қалыптастыру мен бекітудің негізгі өлшемдерін түсініп ұғыну үшін қазақ даласындағы қарапайым құқық тарихын біліп қана қоймай, мемлекет аумағында қолданылған құқық нормаларының заңдар мен салт дәстүрлердің тарихы мен оның дамуын терең меңгеру керек. /1/

Үстем идеология барлық ру мүшелері мүдделерінің біртұтастығын, билер мен қатардағы көшпенділер арасындағы айырмашылықты көрді. Дауларды қазақ құқығының атақты білгірлерінің арасынан мүдделі тараптар тандап алған билер шешті. Қазақ халқының тарихында әділдігімен, тапқырлығымен атағы жайылған көптеген билердің есімі белгілі. Төле би Әлібек ұлы, Қазыбек би, Әйтеке би- міне осылар үздік билер болды. Олардың сауаттылығы арқасында «Жеті Жарғы» дағдылы құқы нормаларының жинағы жасақталды. Бұл қазақ қоғамы мен қазақ мемлекеттілігінің құрылысын сала бастаған кірпішке айналды./2/

Кеңес билігі құрыла бастағаннан сол құрылыстың көшбасшысы болған жаңа сот органдары құрыла бастады. Қазақстанда, оның ішінде оңтүстік обылыстарды дағдылы құқықтарға негізделген би соттарымен қоса, 19 ғасырдың ортасынан бастап, Құран нормаларын басшылыққа алатын қазылар соттары пайда болды. Бұл қазақстанда мекен еткен халықтардың ислам дінін қабылдауымен – мұсылмандық немесе шарифаттықтың бекітілкімен байланысты болды. Шарифат-бұл заң нормаларының, адамгершілік қағидаттарының және өзін-өзі ұстау ережелерінің жиынтығы болды. Құқықтың негізгі көздері Құран мен Сүрелер-Мұхаммед Пайғамбардың істері мен нақыл сөздері туралы әңгімелер- хадистерде баяндалған қасиетті әңгімелер.

Статистика мәліметтері көрсеткендей, соттардың қараған және шағым берілмеген істерінің саны-бұл азаматтық құқықтық, әкімшілік сипаттағы ұсақ даулар санаты болып табылады. Осыған байланысты мынадай сұрақтар туындайды: осындай санаттағы істерді билер сотының қарауына беруге бола ма?

Билер сотын құру қажеттігі мынадай жағдайларға:

- халықтың жәе өзін өзі басқару институтының құқытық салауаттылығын арттыруға, белсенді азаматтық ұстанымды дайындауға, сот төрелігін атқару бойынша қызметке азаматтарды тартуға;
- қазақ сот төрелігінің ұлттық ерекшеліктері мен дәстүрлерін ескеруге, қылмыстық түзету сипатындағы (құн, айып, көпшілік алдында кешірім сұрау, көпшілік соты) шараларды қолданбастан туындаған дауларды шешу мүмкіндігіне;
- жекелеген этникалық топтардың туыстық байланыстармен тұру жиынтығына, ортақ менталитетті білдіретін, оның ішінде кінәлілерді жазалау мәселелерінде діни және дәстүрлік байланыстың ортақтығына;
- билер соты шешімінің орындалуын маәжбүрлеп жүзеге асыру емес, ұжымдық әсер арқылы қамтамасыз етуге байланысты болып табылады.

Билер соты институтын енгізу дауларды неғұрлым әрі тиімді әрі жедел шешуге мүмкіндік береді, азаматтардың өзін-өзі басқаруы мен олардың құқықтық танмын арттыруға ықпал етеді, аудандық істерді ұсақ істерден босатады, аса

күрделі істерді еркін қарауға мүмкіндік береді, қолданыстағы сот жүйесі шеңберінде дәстүрлі сот төрелігінің дамуына мүмкіндік береді.

Осылайша, сот билігі Қазақстан Республикасы Конституциясында соттарға берілген билік ету өкілеттіктеріне байланысты тепе теңдік пен ара салмақтар жүйесі арқылы олармен өзара іс қимыл жасай отырып, заң шығарушылық және атқарушы биліктің шешеімдеріне әсерін тигізеді. Авторлардың көпшілігі сот төрелігін сот отырыстарында іс жүргізу тәртібімен жасалатын арнайы мемлекеттік органдардың материалдық нормаларын қолдана отырып, азаматтық, қылмыстық және өзге де істерді қарау және шешу жөніндегі қызметі ретінде айқындайды./3/

Негізгі кандидаттар Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген, сондықтан оның бір уақытта қылмыстық, азаматтық және өзге істер бойынша сот төрелігін атқару саласындағы мәселелерді реттейтін салалы заңдарды қабылдау кезінде негізі бола отырып, жоғары заңдық күші бар, сондай-ақ тек соттың жаңа емес: барлық азаматтардың, лауазымды және заңды тұлғалардың сақтауы және орындауы үшін міндетті болып табылады. Қазақстан республикасының 75-бабында және сот жүйесі туралы Заңда айтылғандай, «Қазақстан Республикасында сот төрелігін тек сот жүйесі жүзеге асырады». Сот төрелігін жаңа нақты адамды қылмыс жасауға кінәлі деп тануда және оған жазалау, не заңда белгіленген әсер ету шарасын тағайындауда, сондай-ақ заңсыз және негізсіз жауапкершілікке тартылғандарды ақтау кезінде шешуші сөз оған тиесілі болып табылады.

Сот төрелігі – адам мен азаматтың, мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдардың, лауазымды адамдардың аса маңызды құқықтары мен заңды мүдделерін жүзеге асыруға тікелей қатысы бар құқық қорғау қызметінің функциясы.

Оның міндеттеріне басқа да құқық қорғау функцияларын да орындау бағындырылған. Мысалы, қылмыстық іс бойынша сот төрелігі, егер осы іс алдын ала күзиретті органдар жан жақты және толық тергемесе, егер олар барлық қажетті дәлелдемелерді анықтамасы-а және заңды, негізді және әділ жүзеге асырылмаған болар еді. Сондықтан, сот төрелігі – құқық қорғау қызметінің тұтастай алғандағы жүрегі./4/

Еліміздің сот жүйесі туралы жаңа конституциялық заңында заң шығарушылық, атқарушылық және сот билігі тармақтарының функциялары айқын жазылып қоймай, құқық қорғау жүйесін реформалаудың мәселелер де шешімін тапқан./5/

Қазақстан Республикасы сот жүйесін құрайтын соттар бірбірінен өз құрылымы мен күзиретінің көлемі бойынша ажыратылады. Сот билігін жүзеге асыру бойынша бірдей құрылымы мен күзиреті бар соттар сот жүйесінің буындарын құрайды. Әдетте, әрбір әкімшілік- аумақтық бөлшекте тиісті буындар құрылады. Қазақстан республикасы Қарулы күштерінің құрамына және ұйымдастырылуына жақын құралатын әскери соттар ерекше болады.

Іс жүргізу заңдарында сондай-ақ соттардың шешімдердің, үкімдердің және апелляциялық әрі қадағалау тәртібіндегі өзге де сот актілерінің заңдылығы мен негізділігін тексеру жөніндегі күзиреті айқындалған. Сондықтан, соттарды буындарға бөлумен қатар, оларды белгілі бір сот функцияларын орындауға байланысты сот сатыларына бөлу заңнамалық негізде

бөлінеді. Әрбір сот ісі бір-бірінен көлемімен және істерді сотта қарау бойынша өкілеттіктерінің сипатымен, құзіретімен ажыратылатын бірнеше соттарда заңнамада көзделген кезекпен қаралуы мүмкін. Сондықтан, барлық соттар: бірінші сатыдағы, апелляциялық және қадағалау сатысындағы соттарға бөлінеді.

Заңды күшіне енген сот қаулылары жалпыға міндетті болады, орындалыды. Алайда, олар істі тергеу немесе сот қарауы кезінде жіберілген азаматтардың конституциялық құқытары мен бостандықтарын бұзу немесе кінәліні соттауға, ауырлығы орташа, ауыр немесе ауыр қылмыс жасауға айыпты адамға қатысты айыптау үкімін негізсіз шығауғанемесе істі тоқтатуға, жәбірленушінің соттың қорғау құқығынан айыруға, сот тағайындаған жазаның қылмыстың ауырлығы мен сотталған адамның жеке басына сәйкессіздігіне, азаматтық талап арызды дұрыс шешпеуге, істі жаңа сот қарауына заңсыз жіберуге әкелген заңды дұрыс қолданбау салдарынан заңсыз немесе негізсіз болуы мүмкін.

Заң шығарушылар қателерге жол бермеу мақсатында апелляциялық шағым беруге құқығы бар тиісті прокурорлардың наразылықтары, қылмыстық, азаматтық процеске қатысушылардың шағымдары бойынша сот қадағалау тәртібімен заңды күшіне енген сот істерін қайта қараудың ерекше рәсімін көздейді. /6/

Үкімдерді, қаулыларды қадағалау тәртібімен қайта қарау институтының маңызы ең алдымен, ол сот төрелігін заңға сәйкес нақты жүргізудің маңызды кепілі болып табылады, өз кезегінде заңсыз немесе негізсіз сот актілерінің орындалуын болдырмайды. Заңды күшіне енген сот шешімдері тексеру және қайта қараудың процессуалды тәртібі әлемнің барлық дерлік өркениетті елдерінде қолданылатынын атап айтқан жөн. Әрине, ол барлық жерде осы тектес іс қозғауға уәкілеттік берілген адамдардың тобын, мерзімдері бірдей емес, алайда оның мәні қадағалау ісін жүргізу, соңғы сот сатысыретінде процестің жеклеген қатысушыларының да, кез келген азаматтың да заңды құқықтары мен мүдделерінің маңызды кепілі болады.

Қарау нәтижелері бойынша қадағалау сатысының соты төмен сатыдағы сот шығарған сот қаулысының күшін жоя немесе өзгерте алады, не шағымды немесе наразылдықты қанағаттандырмайды. Қадағалау тәртібімен істерді қарау нәтижесінде со мына шешімдердің бірін қабылдайды:

- шағымды қанағаттандырмайды;
- апелляциялық және қадағалау сатысының үкімі мен қаулысын өзгертеді;
- үкімнің және барлық кейінгі шешімдердің күшін жояды және істі жаңа сот қарауына жібереді;
- сот үкімін өзгертіп немесе оны өзгеріссіз қалдырып, қаулылардың күшін жояды;

Қадағалау сатысындағы сот та азаматтық істер бойынша да осындай актілер шығарады.

Сот төрелігінің қағидаттары- мемлекеттік қызметтің түрінің елеулі жақтарын басшылыққа алатын негізгі ережелер болып табылады. Бұл ережелер сот төрелігін ұйымдастыру мен жүзеге асырудың барлық мәселелерін шешу, қоғамның мемлекеттік тетігі мен саяси жүйесінде оның ролі мен орнын айқындайтын негіз болып табылады. «Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері

демократиялық қоғам мен құқықтық мемлекет құру тек сот ғана емес, сонымен бірге мемлекеттік биліктің басқа да құқық қорғау институттары кіретін барлық әділет жүйесін түбегейлі реформалауды талап ететіні сөзсіз». /7/

Қағидаттардың жиынтығынан солардың қызметін реттейтін барлық құқықтық алғышарттардың негізі құралады. Бұл алғышарттар қағидаттарға қайш келе алмайды, соңғысы жоғары заңгерлік күші бар заңдар мен нормативтік құқықтық актілерде – ҚР Конституциясында, Жалпыға бірдей адам құқықтары декларациясында, Азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пактіде, конвенцияларда және басқа да халықаралық актілерде бекітілген. Нақты заңнамалық алғышарттардан айырмашылығы қағидаттар онда қамтылатын ережелер заңдылықтың сақталуын қорғауда азаматтар, лауазымды адамдар, органдар үшін ғана міндетті болып табылмайды, сонымен бірге заң органдары заңдарды жасай және түзете отырып, сол немесе өзге саладағы атап айтқанда, соттарды ұйымдастыру және оның қызметі саласындағы қолданылатын қағидаттармен немеседәстүрлерімен санасуы тиіс. Қағидаттардың елеулі ерекшелігі олардың тұрақтылығына қатысты болып табылады. Олар нақты құқықтық алғышарттардан, соның ішінде, заңдарда белгіленгеннен гөрі аз шамада мерзімді ағымға ұшырайды. Ол қағидаттардың халықаралық құқықтық актілерде және мемлекеттің негізгі актілерінде қалыптасатындығымен түсіндіреді. Ал, осы санаттағы актілерді соттардың қызметін реттейтін, соның ішінде конституциялық заңдарға қарағанда өзгерту, толықтыру немесе басқаша түзету күрделірек. Сот төрелігінің қағидаттары деп аталатын құқықтық ережелердің тұрақтылығы- құқық қорғау қызметінің осы бағыттарын тұрақты ететін негізгі фактор, белгілі шамада оны кездейсоқ және тереңойластырылмаған іс әрекеттерден қорғайды.

Адамның кінәлі екендігі заңды күшіне енген сот үйімімен танылғанша ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп есептеледі. Бұл қылмыстық жауапкершілікке тартылған адам сот шешімі заңды күшіне негенге шейін қылмыскер болып саналмайтындығын білдіреді. Бұл – демократиялық мемлекеттердің қылмыстық заңнамасында танылған кінәсіздік презумпциясы.

Судья істі қараған кезде адал болуға және қаралған дәлелдемелерді бағалауға негізделген өзінің ішкі сенімі бойынша шешім қабылдауға тиіс және бұл ретте тек Қазақстан республикасының Конституциясына және заңды басшылыққа алады. Бұл орайда судьялар тек Қазақстан Республикасының Конституциясына қайшы келмейтін нормативтік құқықтық актілерді қолдана алады. Судья қаралған немесе қаралып жатқан сот істерінің мәні жөнінде қандай да бір түсінік беруге міндетті емес. Нақты іс бойынша өз пікірін судья тек кеңесу бөлмесінде айтуға құқылы. Алайда судьяның тәуелсіздігін жауапкершілік немесе бәріне рұхсат етушілік ретінде ұғынуға болмайды. Заңда іс қараған кезде заңдылықты бұзғаны үшін теріс қылық жасағаны үшін судьяларға жауапкершілік көзделген.

Қылмыстық істерді сот алқаларында апелляциялық және қадағалау тәртібімен қарауды, сондай-ақ жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша сот шешімдерін қайта қарауды құрамында кемінде үш судья бар сот жүзеге асырады. Жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қылмыстық істерді қарауды судья, егер қаралатын сот шешімін судья жеке-дара не-месе құрамында кемінде үш судья бар сот шығарса, егер қарала-тын сот шешімін құрамында кемінде үш

судья бар сот шығарса, жеке-дара жүзеге асыра алады. Істі қараған кезде алкалы құрамда судьялардың бірІ заңмен сот ісін қарауға басшылық жасау, істін толық, жан-жақты, объек-тивті әрі оділ қаралуыш қамтамасыз ету бойынша және т.б. міндеттер жүктелетін төрағалық етуші болып табылады. Алайда, алқа құрамында істі қарайтын судьялар істі қарау процесінде туын-дайтын барлық мәселелерді шешу кезінде төрағалық етушімен тең құқықтарды пайдаланады.

Қалыптасқан әлемдік практикада алқабилерінің қатысуымен істі қарау, егер айыпталушының өзі соттың осындаи құрамы туралы өтініш берген, не айыпталушы өзін кінәлі деп саиамайтын, не ауыр қылмыстар туралы істер бойыпша, сондай-ақ заңда жаза ретінде өлім жазасы көзделген қылмыстар туралы жағдайларда жүзеге асырылады.

Әдебиеттер:

1. Нарикбаев М.С. Судебно-правовая реформа и дальнейшие пути ее совершенствования //Жинақта: Проблемы реализации судебно- правовой реформы в постсоветских государствах: опыт и суждения. Астана, 1998,7-бет
2. Нарикбаев М.С. Судебно-правовая рформа и дальнейшие пути ее совершенствования//Жинақта:Проблемы реализации судебно-правовой реформы в постсоветских государствах: опыт и суждения.Астана,1998,8-9 бет
3. Судоустройство и правоохранительные органы в РФ/ В.И. Швецовтың жалпы редакциялығымен,-М., 1997, - 27-33 беттер.
4. Сулейменова Г.Ж. Суд и судебная власть в Республике Казахстан.Алматы 1994 - 10-11 беттер.
5. Мами К.А. Становление и развитие судебной власти в Республике Казахстан. Жинақта: Правове развитие Казахстана за 10 лет государственной независимости.-Астана,2002-30 бет.
6. ҚР сот жүйесін дамыту тұжырымдамасы. (жоба) Юридическая газета-200-8 тамыз-3 бет, Сулейменова Г.Ж: Суд и судебная власть